

УДК 94 (477)“1897/1917”
DOI <https://doi.org/10.24919/3083-6158.17/59.7>

Андрій НОВОСЕЛЬСЬКИЙ

аспірант кафедри історії та археології, Східноукраїнський національний університет імені Володимира Даля, вул. Іоанна Павла II, 17, м. Київ, Україна, індекс 01042 (hranitel0911@gmail.com)

ORCID: <https://orcid.org/0009-0003-2551-5609>

Бібліографічний опис статті: Новосельський, А. (2025). Бельгійські скляні підприємства Костянтинівки на виставках в Україні кін. XIX – поч. XX ст. *Українські історичні студії*, 17(59). 57–63. doi: <https://doi.org/10.24919/3083-6158.17/59.7>

БЕЛЬГІЙСЬКІ СКЛЯНІ ПІДПРИЄМСТВА КОСТЯНТИНІВКИ НА ВИСТАВКАХ В УКРАЇНІ КІН. XIX – ПОЧ. XX СТ.

Анотація. Мета полягає у дослідженні участі бельгійських скляних підприємств Костянтинівки у промислових виставках на території України у кінці XIX – на початку XX ст. Ці три підприємства поблизу станції Костянтинівка та однойменного села Катеринославської губернії (сучасне м. Костянтинівка, Донецька область) належали двом бельгійським акціонерним товариствам: скляних заводів (*Societe des Verreries de Donetz*) та дзеркальних заводів (*Societe anonyme des Glaceries du midi de la Russie*). Важливо зазначити, що це єдиний подібний комплекс бельгійських підприємств скляної галузі не тільки на Донеччині та Придніпров'ї, але й загалом в Україні. Методологічною основою роботи є принципи історизму, об'єктивності й наукової достовірності. Використано історико-системний, хронологічний та аналітичний методи. Наукова новизна полягає в тому, що окреслена тема вперше виділена та комплексно досліджена. Висновки. Бельгійські підприємці, скляні виробництва яких розташовувались у Костянтинівці, брали участь у великих виставках в Україні, де була представлена промисловість, а саме в Києві (двічі), Одесі та Катеринославі (м. Дніпро). Виставковий дебют стався в Києві у перший рік роботи скляного підприємства та ознаменував його вихід на ринок будівельних матеріалів. Участь у виставках була відзначена вищими нагородами за якість. Сама система отримання нагород була потужним рекламним засобом, яким користувались бельгійські скляні товариства. Особлива увага приділялась оригінальним рішенням експонування власної скляної продукції. Створений задля цього екзотичний скляний павільйон належав до краєвих зразків архітектури малих форм. Він вдало був представлений на виставках, що відзначалося сучасниками.

Ключові слова: експонат, скло, дзеркало, пляшки, павільйон, промисловість, бельгійські підприємці.

Andrii NOVOSELSKYI

Postgraduate Student at the Department of History and Archaeology, Volodymyr Dahl East Ukrainian National University, 17, John Paul II Str., Kyiv, Ukraine, postal code 01042 (hranitel0911@gmail.com)

ORCID: <https://orcid.org/0009-0003-2551-5609>

To cite this article: Novoselskyi, A. (2025). Belhiiski skliani pidpriemstva Kostiantynivky na vystavkakh v Ukraini kin. XIX – poch. XX st. [Belgian glass enterprises of Kostyantynivka at exhibitions in Ukraine in the late 19th – early 20th centuries]. *Ukrainski istorychni studii – Ukrainian Historical Studies*, 17 (59). 57–63. doi: <https://doi.org/10.24919/3083-6158.17/59.7> [in Ukrainian].

BELGIAN GLASS ENTERPRISES OF KOSTYANTYNIVKA AT EXHIBITIONS IN UKRAINE IN THE LATE 19TH – EARLY 20TH CENTURIES

Summary. *The aim is to investigate the participation of Belgian glass enterprises of Kostyantynivka in industrial exhibitions in Ukraine in the late 19th – early 20th centuries. These three enterprises near the Kostyantynivka station and the village of the same name in the Katerynoslav province (modern Kostyantynivka, Donetsk region) belonged to two Belgian joint-stock companies: glass factories (Societe des Verreries de Donetz) and mirror factories (Societe anonyme des Glaceries du midi de la Russie). It is also important to note that this is the only similar complex of Belgian glass industry enterprises not only in the Donetsk and Dnieper regions, but also in Ukraine as a whole. The methodological basis of the work is the principles of historicism, objectivity and scientific reliability. Historical-systemic, chronological and analytical methods were used. The scientific novelty lies in the fact that the outlined topic was first highlighted and comprehensively researched. Conclusions. Belgian entrepreneurs, whose glass factories were located in Kostyantynivka, took part in major exhibitions in Ukraine, where the industry was represented, namely in Kyiv (twice), Odesa and Katerynoslav (Dnipro). The exhibition debut took place in Kyiv in the first year of the glass enterprise's operation and marked its entry into the building materials market. Participation in exhibitions was marked by the highest awards for quality. The system of receiving awards itself was a powerful advertising tool, which was used by Belgian glass companies. Special attention was paid to original solutions for exhibiting their own glass products. The exotic glass pavilion created for this purpose was one of the best examples of small-form architecture. It was successfully presented at exhibitions, which was noted by contemporaries.*

Key words: *exhibit, glass, mirror, bottles, pavilion, industry, Belgian entrepreneurs.*

Постановка проблеми. В кінці XIX – на початку XX ст. на території України, що входила до складу Російської імперії, паралельно з розвитком різних галузей господарства та розширенням внутрішнього ринку мали місце великі виставки, що ставали важливими подіями в усіх сферах соціально-економічного життя. Водночас ринкова конкуренція, налагодження економічних зв'язків вимагали від промисловців демонстрації власних здобутків виробництва.

Загальні тенденції не обійшли осторонь бельгійських підприємців, для яких одним з пріоритетних напрямів було виробництво віконного та дзеркального скла, пляшок, склянок тощо. Відповідні підприємства розташовувались біля станції Костянтинівка та однойменного села Бахмутського повіту (сучасне м. Костянтинівка, Донецька область), а саме скляний та пляшковий заводи, збудовані у 1897 р., що належали організованому в Бельгії акціонерному товариству «Донецькі скляні заводи» (Societe des Verreries de Donetz). Слід також зазначити, що пляшковий декілька перших років формально належав окремо створеному бельгійському товариству. Ще один завод, дзеркальний, збудований у 1899 р., належав анонімному товариству «Дзеркальні заводи на Півдні Росії» (Societe anonyme des Glaceries du midi de la Russie). Важливо зазначити, що це єдиний подібний комплекс бельгійських скляних підприємств не тільки на Донеччині та Придніпров'ї, але й загалом в Україні.

Аналіз досліджень. Окреслена тема вперше виділена та комплексно досліджена. Окремі згадки або відомості щодо участі бельгійських скляних підприємств у тих чи інших виставках наявні у деяких сучасних вітчизняних та іноземних роботах з історії діяльності бельгійських підприємств різних галузей в Україні таких авторів, як В. Пеетерс (Пеетерс, 2010), В. Лазебник (Лазебник, 2017). Також у загальній праці автора з історії скляного виробництва м. Костянтинівка (Новосельський, 2020) і статті О. Доніка (Донік, 2016) щодо виставки в м. Києві 1913 р.

Важливими джерелами вивчення виставкової діяльності підприємств є офіційні друковані видання, такі як каталоги, спеціальні путівники та покажчики (1898, 1910, 1913), ілюстративного та рекламного характеру, які містять певні відомості про експонентів, експонати, нагороди тощо. Окремі дані щодо участі у виставках можна знайти у преїскурантах (1913, 1916).

Мета статті полягає у дослідженні участі бельгійських скляних підприємств Костянтинівки у промислових виставках на території України у період кінця XIX – початку XX ст.

Виклад основного матеріалу. З 1897 по 1917 рр. на території України, що входила до складу Російської імперії, відбулося декілька великих виставок, де була представлена про-

мисловість: «Сільськогосподарська і промислова виставка» в Києві (1897), «Всеросійська фабрично-заводська, художньо-промислова і сільськогосподарська виставка» в Одесі (1910), «Південноросійська обласна виставка сільського господарства, промисловості й кустарного виробництва» в Катеринославі (1910), «Всеросійська фабрично-заводська, торгово-промислова, сільськогосподарська і науково-художня виставка» в Києві (1913). Кожна з них набула власного колориту та стала великою подією на українських теренах.

Регіональна виставка в Києві 1897 р. згадується сучасниками як «видатна серед інших провінційних того ж роду виставок за своїми розмірами, за різноманітністю експонатів, нарешті за красою будівель, і особливо розташування», а також «привертала увагу господарів та промисловців» з різних регіонів (Киевская, 1898, с. 4). Дійсно, виставка зацікавила бельгійське товариство «Донецькі скляні заводи», загалом ставши першою, в якій воно взяло участь. Власне, у перший рік роботи скляного заводу, де 6 березня 1897 р. була запалена нова піч-ванна (загалом звели дві, другу – у наступному році).

На виставці товариство експонувало скляні вироби. Як результат отримало нагороду – малу срібну медаль (Киевская, 1898, с. 68). У власних преїскурантах товариства, які вийшли значно пізніше, першою виставкою зазначена саме виставка у Києві. Втім, зазначено 1898 р. та начебто отримано золоту медаль (Преїскурант, 1913, с. 4; Преїскурант, 1916, с. 4).

Аналізуючи преїскуранти «Бемського, матового та візерункового віконного скла і дзеркал» товариства «Донецькі скляні заводи і хімічні заводи в Костянтинівці» (така назва товариства з 1911 р.), знаходимо перелік усіх золотих медалей, які воно завоювало на виставках (Преїскурант, 1913, с. 4; Преїскурант, 1916, с. 4), а саме, крім Києва у 1898 р., двічі золоті медалі у Ростові-на-Дону, 1906 та 1908 р., далі у Казані – 1909 р., Петербурзі того ж року, Катеринославі та Одесі у 1910 р., і знов у Києві – 1913 р.

Кращі виставкові експонати відзначалися Міністерством торгівлі і промисловості почесними нагородами, насамперед різними медалями, серед іншого зображення яких лауреати могли поміщати на свої вивіски, продукцію, документи тощо (зокрема, система нагород була покликана заохочувати виробників до здорової конкуренції, насамперед всіляко вдосконалювати виробництво і продукцію). Так, на обкладинці преїскуранту бельгійського товариства 1913 р. є зображення шести золотих медалей (кожна з обох сторін), хоча у самому ж преїскуранті зазначено сім (тож ще не була включена нагорода з виставки у Києві). На обкладинці іншого преїскуранта, 1916 р., так само зображені шість медалей, а ось у переліку зазначено вже вісім.

Після Києва наступною була виставка в Катеринославі (нині м. Дніпро), з 1 липня по 1 жовтня 1910 р. Для виставки відвели територію у центрі міста, «ще недавно топке місце, яке гостинно давало притулок різного роду міазмам» (Путеводитель, 1910, с. 81). Насамперед це місце вибрали завдяки наявності поблизу залізниці: «у Технічному саду, похмурому, занедбаному місці в центрі міста, завдяки близькості його до вокзалу та можливості легкого підвезення експонатів» (Альбом, 1910, с. 18). Для прямого перевезення експонатів від вокзалу до цієї території Катеринославська залізниця навіть влаштувала вантажну гілку (Альбом, 1910, с. 66).

У «Путівнику та каталогу» 1910 р. зазначалось: «спроби влаштування обласних виставок, що почастишали, є показником спільності інтересів, які починають пов'язувати наші земства та міста відомої географічної області, бажання висловити більш рельєфну та цілісну картину народної праці цього краю» (Путеводитель, 1910, с. 77). Останньою метою задалося й Катеринославське губернське земство. «Ідея устрою виставки природно зросла з низки губернських і повітових виставок, що передували», з'явилася у земства тому, що «тільки воно й влаштувало виставки» (Альбом, 1910, с. 12). Озвучена цікава думка, чому промисловці не влаштовували власних окремих виставок. «За родом діяльності місцева промисловість, переважно велика, забезпечується замовленнями, що зовсім не залежать від реклами і слави фірми, а тому і промисловцям не мало сенсу влаштовувати свою власну виставку (Альбом, 1910, с. 12). Щодо процесу підготовки виставки 1910 р., то «промисловці пішли назустріч, пропонуючи

свою працю, свою участь у заповненні промислового відділу», хоча «не дали нічого рішучого для утворення основного фонду виставкового капіталу», крім іншого, «гірничозаводчики і промисловці – надто погані земські платники для того, щоб земство стало для більшої слави витратити народні гроші» (Альбом, 1910, с. 13).

Учасникам та організаторам треба було погоджувати певні питання. Виникали й деякі непорозуміння. «Непорозуміння було у розрахунках з експонентами за займані ними місця, світло і охорону. Питання це надзвичайно суттєве, і вкрай необхідні твердо вироблені норми, точно певні правила, що не дають коливань і непорозумінь. На жаль, серед експонентів чулось досить багато скарг на надмірну, а часом і неправильну оцінку місць, освітлення, охорони тощо» (Альбом, 1910, с. 65).

Підприємства демонстрували свою продукцію у великих спільних павільйонах або ж зводили власні, певних розмірів. Зазвичай вже вигляд власного павільйону демонстрував відвідувачам рід діяльності експонента. Особливою популярністю у публіки користувалися різні екзотичні павільйони. Зважаючи на це, товариство «Донецькі скляні заводи» пішло шляхом створення власного павільйону, і неабиякого, а в мавританському стилі, з різнокольорового скла власного виробництва.

Павільйон було створено за проектом Торгового дома «Майданський і Сини». Він же влаштував експозицію іншого товариства – дзеркального. «Як і павільйон, так і вітрина з декоративного боку була чудово влаштована завдяки старанням представника цих Товариств» (Альбом, 1910, с. 142). Торговий дім був заснований наприкінці 1880-х рр., коли гірничозаводська промисловість досягла небувалих розмірів, а таке зростання виявило необхідність для багатьох вітчизняних та іноземних фірм у солідних агентурно-комісійних конторах. Мав чотири відділи – комісійний, страхування, будівельний та пароплавно-транспортний, де кожен функціонував як самостійна справа (Альбом, 1910, с. 142). Саме за будівельним відділом фірма мала представництво й бельгійських скляних підприємств Костянтинівки.

Для наочного уявлення щодо своєї діяльності Торговий дім залучив до участі на виставці деякі фірми, представником яких він є, «приймавши турботи і значну частину витрат з експонування» (Альбом, 1910, с. 275). Так був «влаштований за власним проектом» павільйон товариства скляних заводів, а також кабіна (як тоді називали) товариства дзеркальних заводів. У влаштуванні та дизайні цих та інших виставкових споруд, павільйонів тощо використовували новаторські конструкторські рішення, а також застосовували такі будівельні матеріали, названі тоді сучасними, як метал і скло.

Невеликий, витончений павільйон товариства «Донецькі скляні заводи» у мавританському стилі, де все – стіни, дах, вікна, двері – було зроблено з різнокольорового скла власного виробництва. Зокрема, на думку сучасників, справжній витвір мистецтва справляв художнє враження, а також був дуже витонченим та зразковим (Альбом, 1910, с. 142).

Є його детальний опис: «Павільйон побудований в арабсько-мавританському стилі. Майже все, що є найбільш характерним і привабливим в арабському стилі, знайшло собі вірний вираз у цьому павільйоні.

Восьмигранний у плані, він оточений струнками колонами, зробленими зі скла та розставленими парами біля дверей. Колони закінчуються стрілчастими арками, по кутах яких блищать і грають приємними квітами скляні арабески. Кубічні капітелі колон вкриті тонкою ажурною орнаментикою та розфарбовані фарбами сходу, золотом та сріблом.

Далеко виступають легкі карнизи даху, кидаючи м'яку прозору тінь на верхні фризи та частиною на бічні вертикальні смуги з кольорового скла, що зображують плоский орнамент із химерних арабських письмен.

Попри деяку яскравість східних фарб, у всьому переважає гармонія тонів і шляхетність поєднань, що свідчить про блискуче виконання художником-будівельником свого завдання.

Цьому, звичайно, сприяло те, що саме по собі скло є благородним художнім матеріалом: то матове, то шорстке, то візерунчасте, то золотисте – воно дає своєрідну красу і життєвість павільйону, який на довершення увінчаний розкішним куполом з амальгамованого скла, що

закінчується півмісяцем» (Художественный, 1910). Навколо павільйону за певною системою виставили піраміди з пляшок, великі скляні циліндри – заготовки для бемського скла.

На території виставки павільйон помістили у вигідному місці. Так, праворуч від головного павільйону, «дещо в глибині, помітите оригінальний павільйон пивоварного заводу Боте <...> дорогою далі вправо повз художній павільйон Донецького скляного заводу» (Путеводитель, 1910, с. 82), «павільйон пивоварного заводу Боте, а поряд надзвичайно цікавий за архітектурою павільйон-кіоск Донецького скляного товариства» (Альбом, 1910, с. 47).

Надзвичайно витончено були виставлені в інженерно-будівельному павільйоні експонати ще одного бельгійського товариства – дзеркального, «прекрасні експонати Анонімного товариства дзеркал заводів в Костянтинівці» (Альбом, 1910, с. 39). Насамперед виняткове дзеркало, як за розміром, так і за якістю – «цей експонат був шедевром дзеркального виробництва» (Альбом, 1910, с. 142). Це величезне дзеркало в кілька сажнів висотою та шириною привертало загальну увагу. Серед експонатів і витончений письмовий стіл та стільці зі скла. Письмові приладдя, розташовані на столі, теж скляні. Загалом каюта (як тоді називали) справляла ефектне, майже казкове враження.

Бельгійські підприємства Костянтинівки досягли суттєвого успіху. Товариство скляних заводів отримало найвищу нагороду Міністерства торгівлі та промисловості – велику золоту медаль – за виробництво пляшок, скла та організацію справи. Товариство дзеркальних заводів – золоту медаль за дуже високу якість дзеркал та дзеркального скла, зразкове обладнання заводу. Слід зазначити, що це виробництво, на відміну від скляного та пляшкового, було значно механізовано.

Інша велика виставка проходила того ж року в Одесі, з 15 травня по 1 жовтня. Слід зазначити, що в місті з 1884 р. не проводились великі виставки, при цьому сама ідея провести тут виставку, яка б показала досягнення промисловості, виникла на початку XX ст. Для влаштування виставки Одеським міським громадським управлінням відведене необхідне місце. Було побудовано 30 казенних павільйонів, серед них головний будинок виставки та головні галузеві павільйони, а також понад 120 приватних. Загалом було представлено близько тисячі експонентів.

Нині достеменно невідомо, як у цьому разі вчинило товариство «Донецькі скляні заводи», адже виставки в Одесі та Катеринославі проходили майже одночасно: або в якийсь час відправили залізницею, в розібраному вигляді, свій павільйон, або експонували зразки продукції в промисловому павільйоні. Так чи інакше, результат, як вже зазначалось, найвищий.

Крім іншого, сам мавританський стиль мав ще шанувальників серед промисловців, зокрема борошномельна фірма «Венштейн і Сини» звела свій павільйон у вигляді такого палацу, з мінаретом.

Ще одна велика виставка проходила в Києві у 1913 р., з кінця травня до середини жовтня. Як зазначено у статті О. Доніка, з відкриттям виставки Київ на чотири з половиною місяці фактично став головним містом Російської імперії (Донік, 2016, с. 56). Київська міська дума ухвалила постанову про виділення під проведення запланованого заходу простору навколо Черепанової гори зі збільшенням його за рахунок земель військово-інженерного відомства і Троїцької площі (нині це район Національного спортивного комплексу «Олімпійський»). Усього на виставці налічувалося близько двох тисяч експонентів; було споруджено 31 комітетський павільйон і 132 павільйони (Донік, 2016, с. 61). Тож виставка виділялася своєю масштабністю. Додатково можна навести й той факт, що 8 серпня 1910 р. виставку в Катеринославі відвідувала екскурсія киян, до якої увійшли творці майбутньої виставки в Києві, які відзначили, що тут багато чому можна навчитися (Альбом, 1910, с. 56).

Промисловість в експозиційній системі цієї виставки було представлено як пріоритет. У самих виставкових експозиціях було багато технічних новинок.

Є згадка, що для цієї виставки товариство «Донецькі скляні заводи» пішло шляхом створення нового оригінального експозиційного рішення, без подробиць (Донік, 2016, с. 54). Однак, як можна побачити на фотографіях певних локацій виставки, тут представлений той самий павільйон в мавританському стилі, який вже як мінімум демонструвався в Катеринославі.

Подальша доля самого павільйону невідома. Зазвичай після закінчення виставок їх розбирали та вивозили власники. Загалом виставка в Києві стала останньою, в якій взяли участь бельгійські підприємства Костянтинівки.

Як зазначено у статті О. Доніка, напередодні Першої світової війни виставка в Києві стала останнім найбільшим універсальним оглядом досягнень в економічній і соціокультурній сферах не тільки Правобережжя, але й решти українських регіонів, підбила підсумки історії модернізації в Російській імперії, відзначилася своїм розмахом, широтою географічного діапазону учасників, високим рівнем організації завдяки широкій громадській ініціативі та зацікавленості держави у проведенні цього заходу (Донік, 2016, с. 51).

Також слід зазначити, що у виставках брали участь як тоді дійсні, так і потенційні клієнти бельгійських скляних підприємств в Костянтинівці. Наприклад, у Катеринославі – пивоварний завод Боте, Управління Кавказьких мінеральних вод (мініатюрний павільйон у вигляді скелі із застиглим на горі орлом), яке потребувало скляної тари. А на виставці в Одесі був власний павільйон «Боржомі». Участь у виставках значно сприяла розширенню ринку збуту скляних товарів власного виробництва, залученню нових клієнтів.

Висновки. Таким чином, у досліджуваній період бельгійські підприємці, скляні виробництва яких розташовувались у Костянтинівці, брали участь у великих виставках на території України, де була представлена промисловість, а саме у Києві (двічі), Одесі та Катеринославі. Виставковий дебют стався в Києві у першій рік роботи скляного підприємства та ознаменував його вихід на ринок будівельних матеріалів.

Участь у виставках була відзначена вищими нагородами за якість. Сама система отримання нагород була потужним рекламним засобом, яким користувались бельгійські скляні товариства.

Особлива увага приділялася оригінальним рішенням експонування власної скляної продукції. Створений задля цього екзотичний скляний павільйон належав до кращих зразків архітектури малих форм. Він був вдало представлений на виставках, що відзначалось сучасниками.

Джерела та література

- Альбом Южно-Русской областной выставки в Екатеринославе 1910 года.* (1910). Санкт-Петербург.
- Донік, О.** (2016). Київська всеросійська виставка 1913 р. як виразний приклад презентації досягнень у модернізації економіки й міського життя. *Проблеми історії України XIX – поч. XX ст.*, 2, 50–66.
- Киевская с/х и промышленная выставка 1897 года и ее участники* (1898). Киев: Типография Кульженко і Струнського,
- Краткий путеводитель на Всероссийской выставке 1913 г. в г. Киеве* (1913). Киев: Типография Кушнерев и К.
- Лазебник, В.** (2017). *Сталь у ступу. Погляд з України.* Дніпро: Арт-прес.
- Новосельський, А.** (2020). *Скло Донеччини: історія скляного виробництва Костянтинівки.* Житомир: О. Євенок.
- Пеетерс, В.** (2010). *Сталь у ступу.* Київ.
- Прейскурант бемских, матовых и узорчатых оконных стекол и зеркал. Общества Донецких и химических заводов в Константиновке* (1913). Москва.
- Прейскурант бемских, матовых и узорчатых оконных стекол и зеркал. Общества Донецких и химических заводов в Константиновке* (1916). Москва.
- Путеводитель и каталог Южно-Русской областной сельскохозяйственной, промышленной и кустарной выставки* (1910). Екатеринослав.
- Художественный павильон общества Донецких стекольных заводов* (1910). *Приднепровский край*, 4056.
- Южно-Русская областная выставка* (1910). Екатеринослав.

References

- Al'бом Yuzhno-russkoy oblastnoy vystavky v Ekaterinoslave 1910 hoda. [Album of the Southern Russian Regional Exhibition in Ekaterinoslav in 1910].* (1910). Sankt-Peterburh [in Russian].
- Donik, O.** (2016). Kyiv's'ka vserosiys'ka vystavka 1913 r. yak vyraznyy pryklad prezentatsiyi dosyahnenn' u modernizatsiyi ekonomiky y mis'koho zhyttya [The Kyiv All-Russian Exhibition of 1913 as a vivid example of the presentation of achievements in the modernization of the economy and urban life]. *Problemy istoriyi Ukrayiny XIX –poch. XX st.*, 25, 50–66 – *Problems of Ukrainian History in the 19th – early 20th Centuries*, 25, 50–66 [in Ukrainian].
- Kyevskaya s/kh y promyshlennaya vystavka 1897 hoda y jiji uchastnyky. [Kyiv agricultural and industrial exhibition of 1897 and its participants].* (1898). Kyev: Typohrafiya Kul'zhenko i Strunskoho [in Russian].
- Kratkyy putevodytel' na Vserossyyskoy vystavke 1913 h. v h. Kyeve. [A brief guide to the All-Russian Exhibition of 1913 in Kiev].* (1913). Kyev: Typohrafiya Kushnerev y K [in Russian].
- Lazebnyk, V.** (2017). *Stal' u stepu. Pohlyad z Ukrayiny. [Steel in the Steppe. A View from Ukraine].* Dnipro: Art-pres [in Ukrainian].
- Novosel's'kyy, A.** (2020). *Sklo Donechchyny: istoriya sklyanoho vyrobnytstva Kostyantynivky. [Glass of Donetsk Region: the history of glass production in Kostyantynivka].* Zhytomyr: O. Yevenok [in Ukrainian].
- Peeters, V.** (2010). *Stal' u stepu. [Steel in the steppe].* Kyiv [in Ukrainian].
- Preyskurant bems'kykh, matovykh y uzorchatykh okonnykh stekol y zerkal. Obshchestva Donetskykh y khymycheskykh zavodov v Konstantynovke. [Price list of bohemian, matte and patterned window glasses and mirrors. Societies of Donetsk and Chemical Plants in Konstantinovka].* (1913). Moskva [in Russian].
- Preyskurant bems'kykh, matovykh y uzorchatykh okonnykh stekol y zerkal. Obshchestva Donetskykh y khymycheskykh zavodov v Konstantynovke. [Price list of bohemian, matte and patterned window glasses and mirrors. Societies of Donetsk and Chemical Plants in Konstantinovka].* (1916). Moskva [in Russian].
- Putevoditel' i katalog Yuzhno-Russkoy oblastnoy sel'skokhozyaystvennoy, promyshlennoy i kustarnoy vystavki. [Guide and catalog of the Southern Russian regional agricultural, industrial and handicraft exhibition].* (1910). Yekaterinoslav [in Russian].
- Khudozhestvennyy pavyl'on obshchestva Donetskykh stekol'nykh zavodov. [Art pavilion of the association of Donetsk glass factories].* (1910). *Prydneprovskyy kray, 4056 – Dnieper region*, 4056 [in Russian].
- Yuzhno-russkaya oblastnaya vystavka. [Southern Russian regional exhibition].* (1910). Ekaterinoslav [in Russian].